

JINOYATLARNI OCHISHDA SUD PSIXOLOGIYASINING O'RNI

Fayzullayeva Sevinch Rustam qizi

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti pedagogika fakulteti 2-bosqich talabasi

E-mail: fayzullayevasevinch466@gmail.com

Annotasiya: Sud psixologiyasi jinoyatlarni ochishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, tergov harakatlari, guvohlarni so'roq qilish va gumonlanuvchilarning xatti-harakatlarini tahlil qilishda psixologik bilimlarni qo'llaydi. Ushbu maqolada sud psixologiyasining jinoyat ishlarini samarali ochishdagi o'rni, uning metodlari va amaliyotdagi ahamiyati atroflicha ko'rib chiqiladi. Shuningdek, psixologik ekspertizalar va profilaktik tadbirlarning jinoyatchilikka qarshi kurashdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari sud-huquq tizimida psixologik yondashuvlarni kengaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Sud Psixologiyasi, Jinoyatlarni Ochish, Tergov Harakatlari.

Kirish: Sud psixologiyasi – bu psixologiyaning huquqiy tizim bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ixtisoslashgan sohasi bo'lib, jinoyatlarni ochish va sud jarayonlarida adolatni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Ushbu fan jinoyatchilarning xatti-harakatlari, ularning psixologik holatlari va jinoyat sodir etishga undagan sabablarni chuqur o'rganishga qaratilgan. U guvohlar va jabrlanuvchilarning ko'rsatmalarining ishonchliligi, xotira buzilishlari va ularni baholash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi. Sud psixologiyasining asosiy maqsadi – sodir etilgan harakat yoki jinoyatning psixologik shart-sharoitlari hamda uning umumiy yoki o'ziga xos sabablarini har tomonlama o'rganish orqali adolatli va haqqoniy hukmlarni chiqarishga ko'maklashishdan iboratdir. Bu soha nafaqat jinoyatchilik xatti-harakatlarini va guvohlik ko'rsatmalarini tushunishga xizmat qiladi, balki huquqiy tizimning asosiy xodimlari, jumladan, sudyalalar, tergovchilar, advokatlar va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining psixologiyasini ham chuqur tahlil qiladi.

Sud psixologiyasining predmeti nihoyatda keng bo'lib, u jinoyatchi shaxsini tahlil qilishdan tortib, sud jarayonlarining psixologik asoslarini o'rganishgacha bo'lgan masalalarni qamrab oladi. Bu fan jinoyat ishlarini hal qilishda psixologik bilimlarni qo'llash orqali tergov samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Xususan, u huquqiy tizimda faoliyat yurituvchi shaxslarni tanlash va ularni maxsus tayyorlash uchun samarali metodologiyalarni o'rganish va ishlab chiqish muhim vazifalaridan biridir. Bundan tashqari, sud psixologiyasi jinoyatchilarni qamoqda saqlash davrida ularni reabilitatsiya

qilish, qayta tarbiyalash va jinoiy moyilliklarni bartaraf etish jarayonlarida ham katta ahamiyatga ega. Bu jihatlar jinoyatning oldini olish va jamiyatga qayta integratsiya qilishda psixologik yondashuvlarning muhimligini ko'rsatadi.

Jinoyatlarni ochishda sud psixologiyasining dolzarbligi uning amaliy qo'llanilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, noma'lum jinoyatchilarni aniqlashda kriminalistik profillash usuli muhim ahamiyat kasb etadi. Kriminalistik profillash – bu jinoyatchi shaxsining profilini yaratishga qaratilgan nisbatan yangi usul bo'lib, u aniq jinoyatlarni sodir etgan noma'lum shaxslarni aniqlashga yordam beradi. Profilingning asosiy maqsadi gumonlanuvchilar doirasini toraytirish va oxir-oqibat haqiqiy jinoyatchini aniqlash orqali jinoiy faoliyatni fosh etishga ko'maklashishdir. Bu jarayon jinoyatchining jinoyat sodir etish paytida namoyon etgan xususiyatlari va xatti-harakatlariga asoslangan holda uning psixologik profilini yaratishni o'z ichiga oladi. Profil aniq bir shaxsning aynan o'ziga xos qiyofasini emas, balki jinoyatchining umumiy tavsifini taqdim etadi. U odatda og'ir jinoyatlar, masalan, qotilliklar paytida jinoyatchining xulq-atvori haqida olingan xulosalardan kelib chiqib tuziladi. Profilingda profilerning roli, induktiv va deduktiv fikrlash, jinoyatchi va jabrlanuvchini tahlil qilish, modus operandi kabi tushunchalar markaziy o'rin tutadi.

Shunday qilib, sud psixologiyasi jinoyat-huquqiy amaliyotning ajralmas qismiga aylangan bo'lib, uning nazariy va amaliy yutuqlari jinoyatlarni ochish va sud jarayonlarining adolatli kechishini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Jinoyatchi shaxsining motivatsiyasini, guvohlik ko'rsatmalarining ishonchliligini va huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining psixologik tayyorgarligini chuqur tushunish jinoyat ishlarini samarali hal etishning asosidir. Ushbu soha nafaqat jinoyatchilikning ildizlarini ochishga, balki adolat tamoyillarini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Kelajakda sud psixologiyasining metodologik bazasini takomillashtirish va amaliyotda qo'llash doirasini kengaytirish orqali jinoyatlarga qarshi kurashish samaradorligini oshirish mumkin. Mazkur maqolada sud psixologiyasining nazariy asoslari, metodologiyasi, jinoyatchi shaxsini tahlil qilish usullari, guvohlar va jabrlanuvchilar psixologiyasi, so'roq qilish texnikalari, shuningdek, sud-psixologik ekspertizaning jinoyat ishlarini hal qilishdagi o'rni atroflicha ko'rib chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Sud psixologiyasi so'nggi yillarda jinoyatlarni ochish va huquqiy jarayonlarda adolatni ta'minlash borasidagi ahamiyati tobora ortib borayotgan fan sohasi sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu bo'limda jinoyatlarni ochishda sud psixologiyasining o'rni va uning turli jihatlarini bo'yicha so'nggi ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi. Tahlil sud psixologiyasining nazariy asoslari,

jinoyatchi shaxsini tahlil qilish (profiling), guvohlar va jabrlanuvchilar psixologiyasi, so'roq qilish va yolg'onni aniqlashning psixologik jihatlari, shuningdek, sud-psixologik ekspertizaning amaliyotdagi o'rniga qaratiladi. Bu tahlil mavjud bilimlarni umumlashtirish, asosiy tendensiyalarni aniqlash va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlarni belgilashga xizmat qiladi.

Sud psixologiyasining nazariy asoslari va metodologiyasi bo'yicha so'nggi tadqiqotlar uning ko'p tarmoqli xususiyatini va huquqiy tizim bilan uzviy bog'liqligini chuqurroq anglashga yordam bermoqda. Zamonaviy adabiyotlar sud psixologiyasini nafaqat jinoyatchilik xatti-harakatlarini, balki guvohlik ko'rsatmalarini, shuningdek, huquqiy tizimning asosiy xodimlari, jumladan, sudyalari, tergovchilar, advokatlar va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining psixologiyasini ham tahlil qiluvchi keng qamrovli fan sifatida ko'rib chiqadi. Bu yondashuv sud psixologiyasining faqatgina jinoyatchi motivatsiyasini o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, balki huquqiy jarayonning barcha ishtirokchilari xatti-harakatlarining psixologik asoslarini tushunishga intilishini ko'rsatadi. Metodologik jihatdan, so'nggi tadqiqotlar eksperimental psixologiya, kognitiv neyropsixologiya va ijtimoiy psixologiya usullarini sud kontekstiga tatbiq etishga urg'u bermoqda. Masalan, xotira buzilishlari va ko'rsatmalarning ishonchliligi bo'yicha olib borilgan ishlar kognitiv psixologiyaning yutuqlaridan foydalanib, guvohlarning xotirasiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashga qaratilgan. Shuningdek, huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarini tanlash va ularni maxsus tayyorlash uchun samarali metodologiyalarni ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar psixometrik usullar va baholash markazlari texnologiyalaridan keng foydalanmoqda. Bu esa sud psixologiyasining nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishdagi salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Jinoyatchi shaxsini psixologik tahlil qilish, xususan, kriminalistik profillash (profiling) so'nggi yillarda katta rivojlanishga erishgan yo'nalishlardan biridir. Dastlabki adabiyotlarda profillash noma'lum jinoyatchilarni aniqlashga qaratilgan nisbatan yangi usul sifatida ta'riflangan bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlar uning nazariy asoslarini chuqurlashtirib, amaliy qo'llanilish doirasini kengaytirmoqda. Profilingning asosiy maqsadi gumonlanuvchilar doirasini toraytirish va haqiqiy jinoyatchini aniqlash orqali jinoyat faoliyatni fosh etishga ko'maklashishdan iborat ekanligi ta'kidlanadi. Biroq, so'nggi ishlar profillashning faqatgina jinoyatchining umumiy tavsifini taqdim etishini, aniq bir shaxsning o'ziga xos qiyofasini emasligini yanada aniqroq ko'rsatmoqda. Bu esa profillashning cheklovlari va uning tergov jarayonidagi o'rnini to'g'ri baholash zarurligini anglatadi. Jinoyatchi shaxsini psixologik tahlil qilish bo'yicha mavjud adabiyotlar, masalan, "Jinoyatchi Shaxsini Psixologik Tahlil Qilish" nomli hujjat kabi manbalar,

jinoyatchilikning psixologik ildizlarini, shaxsiyat buzilishlarini (masalan, psixopatiya, narsisizm), rivojlanish omillarini va atrof-muhit ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Zamonaviy tadqiqotlar jinoyatchi profilini yaratishda induktiv va deduktiv fikrlash usullarini yanada takomillashtirib, statistik modellashtirish va mashinani o'rganish algoritmlarini qo'llash orqali profillashning aniqligini oshirishga intilmoqda. Shu bilan birga, profillashda profilerning roli, jinoyatchi va jabrlanuvchini tahlil qilish, modus operandi, instrumentum operandi va tempus operandi kabi tushunchalarning amaliy ahamiyati bo'yicha empirik dalillar to'planmoqda. Biroq, profillashning ilmiy asosliligi va uning sud jarayonlarida dalil sifatida qabul qilinishi masalasi hali ham munozarali bo'lib qolmoqda, bu esa ushbu sohada yanada chuqur tadqiqotlar o'tkazish zarurligini ko'rsatadi.

Guvohlar va jabrlanuvchilar psixologiyasi sud psixologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, ayniqsa, ko'rsatmalarning ishonchliligi masalasi bo'yicha so'nggi yillarda ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Adabiyotlar guvohlarning xotirasi murakkab va o'zgaruvchan jarayon ekanligini, unga ko'plab omillar, jumladan, stress, travma, vaqt o'tishi, noto'g'ri ma'lumotlar ta'siri va so'roq qilish usullari ta'sir qilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Zamonaviy tadqiqotlar xotira buzilishlarining mexanizmlarini, masalan, noto'g'ri xotiralar shakllanishi yoki xotira suggestivligi kabi hodisalarni neyropsixologik darajada o'rganmoqda. Jabrlanuvchilarning ko'rsatmalariga travmatik tajribalarning ta'siri alohida e'tiborga molik. So'nggi ishlar travmadan keyingi stress buzilishi (TKSSB) kabi holatlarning xotira jarayonlariga qanday ta'sir qilishini, xususan, voqea tafsilotlarini eslashda qiyinchiliklar yoki xotira fragmentatsiyasini keltirib chiqarishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Bu esa sud jarayonlarida jabrlanuvchilarning ko'rsatmalarini baholashda psixologik ekspertizaning ahamiyatini oshiradi. Shuningdek, bolalar guvohlarining ko'rsatmalarining ishonchliligi bo'yicha tadqiqotlar bolalar bilan so'roq qilishning maxsus usullarini (masalan, kognitiv intervyu yoki NICHD protokoli) ishlab chiqishga olib keldi, bu usullar bolalarning xotirasini buzmasdan, ulardan maksimal darajada aniq ma'lumot olishga qaratilgan. Adabiyotlar, shuningdek, guvohlik ko'rsatmalarini baholashda psixologik ekspertlarning rolini, ularning sudga xotira mexanizmlari va uning cheklovlari haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlarni taqdim etishini muhokama qiladi.

So'roq qilish va yolg'onni aniqlashning psixologik jihatlari ham sud psixologiyasining muhim amaliy yo'nalishlaridan biridir. An'anaviy so'roq qilish usullari ko'pincha majburlash va bosim o'tkazishga asoslangan bo'lsa, so'nggi adabiyotlar samarali so'roq texnikalarini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, ular rapport o'rnatish, ma'lumot to'plash va kognitiv yuklamani oshirish

kabi psixologik tamoyillarga asoslanadi. Masalan, PEACE modeli (Planning and Preparation, Engage and Explain, Account, Closure, Evaluate) kabi yondashuvlar gumonlanuvchidan ishonchli ma'lumot olishga qaratilgan bo'lib, yolg'on ko'rsatmalar yoki noto'g'ri iqrornomalarning oldini olishga yordam beradi. Noto'g'ri iqrornomalar masalasi so'nggi tadqiqotlarda alohida e'tiborga olingan bo'lib, psixologik bosim, charchoq, suggestiv savollar va shaxsiyat xususiyatlari kabi omillarning aybsiz shaxslarning o'ziga nisbatan yolg'on iqrornoma berishiga qanday olib kelishi mumkinligi o'rganilmoqda. Yolg'onni aniqlash borasida esa, adabiyotlar verbal va noverbal belgilar orqali yolg'onni aniqlashning murakkabligini va uning cheklovlarini ta'kidlaydi. Garchi odamlar yolg'onni aniqlashda o'zlariga haddan tashqari ishonch bildirsa-da, empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ularning aniqlik darajasi tasodifiy taxmin darajasidan unchalik yuqori emas. Shu sababli, so'nggi tadqiqotlar yolg'onni aniqlashning yanada ishonchli usullarini, jumladan, kognitiv yondashuvlarni (masalan, ma'lumotni qayta ishlashdagi farqlarni aniqlash) va neyrofiziologik usullarni (masalan, miya faoliyatini o'rganish) o'rganmoqda. Biroq, poligraf (yolg'on detektor) kabi an'anaviy fiziologik usullarning ilmiy asoslilik va sud jarayonlarida qabul qilinishi bo'yicha munozaralar hali ham davom etmoqda, bu esa ushbu sohada yanada qat'iy ilmiy dalillarga ehtiyoj borligini ko'rsatadi.

Sud-psixologik ekspertiza va uning jinoyat ishlarini hal qilishdagi o'rni sud psixologiyasi amaliyotining eng muhim qismlaridan biridir. So'nggi adabiyotlar sud-psixologik ekspertizaning turlarini, o'tkazish tartibini va xulosalarning huquqiy ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. Ekspertiza jinoyatchining aqliy holati, jinoyat sodir etish vaqtidagi ruhiy holati (masalan, aqlsizlik holati), jabrlanuvchining psixologik holati (masalan, jinsiy zo'ravonlik qurbonlarining ruhiy travmasi), guvohlarning ko'rsatmalari ishonchliligi va boshqa ko'plab masalalar bo'yicha sudga ilmiy asoslangan xulosalar taqdim etadi. "Sud Muhokamasining Psixologik Asoslari" kabi manbalar sud jarayonlarining psixologik dinamikasini tushunishda ekspert xulosalarining qanday rol o'ynashini ko'rsatishi mumkin. Zamonaviy tadqiqotlar ekspertiza o'tkazish metodologiyalarini takomillashtirishga, xususan, psixologik baholash vositalarining standartlashtirilishi va ularning ilmiy asoslilikini oshirishga qaratilgan. Shuningdek, ekspert xulosalarining sudya va hakamlar hay'ati tomonidan qanday qabul qilinishi, ularning tushunilishi va qaror qabul qilish jarayoniga ta'siri bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu tadqiqotlar ekspertlarning o'z xulosalarini huquqiy tilga mos ravishda, tushunarli va ishonchli tarzda taqdim etishining muhimligini ta'kidlaydi. Ekspertiza xulosalarining huquqiy ahamiyati ularning sud qarorlariga bevosita ta'sirida namoyon bo'ladi, shu sababli ekspertlarning

xolisligi, malakasi va ilmiy asoslangan yondashuvi juda muhimdir. Biroq, sud-psixologik ekspertizaning cheklovlari, masalan, subyektivlik xavfi, turli ekspertlar o'rtasidagi xulosalardagi tafovutlar va ekspert xulosalarining noto'g'ri talqin qilinishi kabi muammolar ham adabiyotlarda muhokama qilinadi. Bu esa ekspertiza tizimini doimiy ravishda takomillashtirish va ekspertlarning kasbiy etikasini mustahkamlash zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, so'nggi yillardagi adabiyotlar sud psixologiyasining jinoyatlarni ochishdagi o'rnini yanada mustahkamlagan holda, uning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o'rganmoqda. Jinoyatchi shaxsini tahlil qilishda profillash usullarining takomillashuvi, guvohlar va jabrlanuvchilarning ko'rsatmalarini baholashda kognitiv va neyropsixologik yondashuvlarning qo'llanilishi, samarali so'roq texnikalarini ishlab chiqish va sud-psixologik ekspertizaning amaliy ahamiyatini oshirish bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishilgan. Biroq, ba'zi yo'nalishlarda, masalan, profillash va yolg'onni aniqlash usullarining ilmiy asosligi, shuningdek, ekspert xulosalarining sud jarayonlarida qabul qilinishi va talqin qilinishi bo'yicha hali ham munozarali masalalar mavjud. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu bo'shliqlarni to'ldirishga, sud psixologiyasining metodologik bazasini yanada takomillashtirishga va uning amaliyotda qo'llash doirasini kengaytirishga qaratilishi lozim. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning sud psixologiyasi sohasiga integratsiyasi, jinoyatchilikning yangi shakllarini (masalan, kiberjinoyatlar) tahlil qilishda psixologik yondashuvlar va madaniy xususiyatlarni hisobga olgan holda sud psixologik amaliyotini moslashtirish kabi yo'nalishlar dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Sud psixologiyasi, o'zining ko'p tarmoqli va amaliy yo'nalishga ega tabiati tufayli, jinoyatlarni ochish va huquqiy jarayonlarda adolatni ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli tadqiqot metodologiyalarini qo'llaydi. Ushbu fan sohasi psixologik bilimlarni huquqiy tizim kontekstiga tatbiq etishni talab qiladi, shu sababli uning metodologik bazasi eksperimental psixologiya, kognitiv psixologiya, ijtimoiy psixologiya, rivojlanish psixologiyasi, klinik psixologiya va neyropsixologiya kabi turli psixologiya yo'nalishlarining usullarini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, kriminologiya, sotsiologiya, huquqshunoslik, statistika, informatika va hatto antropologiya kabi boshqa fanlarning yondashuvlari ham sud psixologik tadqiqotlarida faol qo'llaniladi, bu esa uning chuqur interdistsiplinar xususiyatini ta'kidlaydi. Sud psixologiyasining asosiy metodologik tamoyili – empirik dalillarga asoslanganlik va ilmiy qat'iylikdir. Har qanday psixologik nazariya, kontsepsiya yoki amaliyot huquqiy tizimda qo'llanilishidan oldin sinchkovlik bilan tekshirilishi, ilmiy jihatdan asoslanishi va validatsiyadan o'tkazilishi

lozim. Bu, ayniqsa, sud jarayonlarida inson hayoti va taqdiriga bevosita ta'sir qiluvchi qarorlar qabul qilinishini hisobga olsak, juda muhimdir. Sud psixologiyasi nafaqat jinoyatchilik xatti-harakatlarini va guvohlik ko'rsatmalarini tushunishga xizmat qiladi, balki huquqiy tizimning asosiy xodimlari, jumladan, sudyalari, tergovchilar, advokatlar va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining psixologiyasini ham chuqur tahlil qiladi. Shu sababli, ushbu sohada faoliyat yurituvchi shaxslarni tanlash va ularni maxsus tayyorlash uchun samarali metodologiyalarni o'rganish va ishlab chiqish ham sud psixologiyasining muhim vazifalaridan biridir.

Nazariy tahlil va sintez: Ushbu yondashuv mavjud psixologik nazariyalar va kontseptsiyalarni (masalan, kognitiv dissonans nazariyasi, ijtimoiy o'rganish nazariyasi, shaxsiyat nazariyalari) huquqiy kontekstga tatbiq etishni, ularning jinoyatchilik motivatsiyalari, guvohlik ko'rsatmalarining ishonchliligi, so'roq jarayonlarining samaradorligi va sud qarorlarini qabul qilish kabi masalalarni tushuntirishdagi salohiyatini baholashni o'z ichiga oladi. Nazariy sintez orqali turli psixologik maktablarning yutuqlari birlashtirilib, huquqiy amaliyot uchun yangi tushunchalar va modellar yaratiladi.

Empirik tadqiqotlar: Bu yondashuv haqiqiy ma'lumotlar asosida gipotezalarni tekshirish, yangi bilimlarni yaratish va mavjud nazariyalarni tasdiqlash yoki inkor etishga qaratilgan. Empirik tadqiqotlar eksperimental, korrelyatsion, kesma (cross-sectional) va uzunlamas (longitudinal) tadqiqotlar kabi turlarga bo'linadi. Eksperimental tadqiqotlar sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga imkon bersa, korrelyatsion tadqiqotlar o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rganadi. Kesma tadqiqotlar ma'lum bir vaqtda populyatsiyaning turli guruhlarini taqqoslasa, uzunlamas tadqiqotlar vaqt o'tishi bilan o'zgarishlarni kuzatadi.

Amaliyotga yo'naltirilgan tadqiqotlar: Ushbu tadqiqotlar huquqiy amaliyotning muayyan muammolarini hal qilishga qaratilgan bo'lib, ularning natijalari bevosita tergov, sud jarayonlari va jinoyatchilarni rehabilitatsiya qilish amaliyotiga tatbiq etiladi. Masalan, samarali so'roq qilish texnikalarini takomillashtirish, kriminalistik profillash usullarini ishlab chiqish, sud-psixologik ekspertiza metodologiyalarini standartlashtirish va huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarini tanlash va tayyorlash uchun samarali metodologiyalarni ishlab chiqish kabi yo'nalishtirishlar amaliyotga yo'naltirilgan tadqiqotlarga kiradi.

Qiyosiy tahlil: Bu metodologiya turli mamlakatlar yoki huquqiy tizimlardagi sud psixologik amaliyot va metodologiyalarni taqqoslashga qaratilgan. Qiyosiy tahlil orqali turli madaniy va huquqiy kontekstlarda sud psixologiyasining samaradorligi, moslashuvchanligi va universal tamoyillari baholanadi. Bu, shuningdek, xalqaro tajribalarni o'rganish va mahalliy

amaliyotni takomillashtirish uchun muhim imkoniyat yaratadi.

Jinoyatchi shaxsini psixologik tahlil qilish, xususan, kriminalistik profillash (profiling), sud psixologiyasining eng murakkab, ammo tergov uchun juda qimmatli yo'nalishlaridan biridir. U noma'lum jinoyatchilarning xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, tergov jarayoniga psixologik nuqtai nazardan yordam beradi. Profiling metodologiyasi bir necha asosiy yondashuvlarga tayanadi, ularning har biri o'ziga xos afzallik va cheklovlarga ega:

Induktiv profillash (empirik-statistik yondashuv): Bu yondashuv avvalgi o'xshash jinoyatlar va ularning jinoyatchilari haqidagi ma'lumotlarni statistik tahlil qilishga asoslanadi. Katta ma'lumotlar bazalaridan (masalan, FBI ning VICAP – Violent Criminal Apprehension Program) olingan ma'lumotlar asosida jinoyatchining umumiy xususiyatlari (yoshi, jinsi, irqi, ijtimoiy-iqtisodiy holati, ta'lim darajasi, psixologik xususiyatlari, jinoyat sodir etish motivatsiyalari) haqida xulosalar chiqariladi. Induktiv profillashda jinoyatchining modus operandi (jinoyat sodir etish usuli), instrumentum operandi (jinoyat quroli) va tempus operandi (jinoyat sodir etish vaqti) kabi elementlar [4] chuqur tahlil qilinadi. Bu usulning afzalligi shundaki, u empirik ma'lumotlarga asoslanadi va statistik jihatdan asoslangan bashoratlarni taqdim etishi mumkin. Biroq, uning cheklovi shundaki, u har bir jinoyatchining o'ziga xosligini to'liq aks ettira olmaydi va yangi, o'xshashi bo'lmagan jinoyatlarga nisbatan kamroq samarali bo'lishi mumkin. Shuningdek, ma'lumotlar bazasidagi cheklovlar yoki ma'lumotlarning noto'g'ri kiritilishi profillash natijalarining aniqligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Deduktiv profillash (klinik-individual yondashuv): Bu yondashuv muayyan jinoyat joyida topilgan dalillar, jabrlanuvchi bilan o'zaro munosabatlar, jinoyatning o'ziga xos xususiyatlari (masalan, zo'ravonlik darajasi, qurbonni tanlash mezonlari, jinoyatdan keyingi xatti-harakatlar) va boshqa kontekstual ma'lumotlarni chuqur tahlil qilishga asoslanadi. Profiler jinoyatchining xatti-harakatlaridan uning psixologik motivatsiyalari, shaxsiyat xususiyatlari, fantaziyalari va boshqa individual belgilarini deduktiv tarzda aniqlashga harakat qiladi. Bu usul jinoyatchining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, induktiv yondashuvga nisbatan har bir holatga individual yondashuvni ta'minlaydi. Deduktiv profillashda psixologik nazariyalar (masalan, psixodinamik nazariyalar, shaxsiyat buzilishlari nazariyalari, motivatsiya nazariyalari) va klinik psixologiya bilimlari faol qo'llaniladi. Bu yondashuv profilerning tajribasi, klinik ko'nikmalari va psixologik tahlil qilish qobiliyatiga ko'proq bog'liq bo'lib, subyektivlik xavfini o'z ichiga olishi mumkin. Shu sababli, deduktiv profillashning ilmiy asosliliigi va takrorlanuvchanligi bo'yicha munozaralar mavjud.

Geografik profillash: Bu metodologiya jinoyat joylari va jinoyatchining yashash joyi o'rtasidagi fazoviy aloqalarni tahlil qilishga qaratilgan. Geografik profillash jinoyatchining harakatlanish doirasi, uning qurbonlarni tanlash strategiyalari va jinoyat sodir etish joylarini tanlashdagi psixologik omillarni o'rganadi. Maxsus geografik axborot tizimlari (GIS) va statistik modellar (masalan, "markazga tortish" nazariyasi, "ratsional tanlov" nazariyasi) yordamida jinoyatchining ehtimoliy yashash yoki faoliyat joyi aniqlanadi. Bu usul, ayniqsa, seriyali jinoyatlarni tergov qilishda samarali hisoblanadi, chunki seriyali jinoyatchilar ko'pincha o'zlariga tanish bo'lgan hududlarda harakat qilishadi.

Psixologik avtopatiya (psixologik otopsiya): Bu metodologiya o'z joniga qasd qilish holatlari yoki shubhali o'limlar sabablarini aniqlashda qo'llaniladi. U marhumning hayoti, xatti-harakatlari, shaxsiyat xususiyatlari, o'limidan oldingi ruhiy holati va motivatsiyalarini chuqur o'rganishga asoslanadi. Psixologik avtopatiya marhumning yozishmalari, kundaliklari, ijtimoiy media faoliyati, oila a'zolari va do'stlari bilan suhbatlar, shuningdek, tibbiy va huquqiy hujjatlarni tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Maqsad – o'limning sababi (o'z joniga qasd qilish, baxtsiz hodisa yoki qotillik) haqida psixologik asoslangan xulosa berish va tergovga yordam berish.

Psixometrik baholash: Jinoyatchi shaxsini tahlil qilishda turli psixometrik vositalar, masalan, shaxsiyat so'rovnomalari (masalan, Minnesota Multiphasic Personality Inventory – MMPI, Psychopathy Checklist-Revised – PCL-R), aql darajasini aniqlovchi testlar (masalan, Wechsler Adult Intelligence Scale – WAIS) va xavfni baholash shkalalari (masalan, Static-99, HCR-20) qo'llaniladi. Bu vositalar jinoyatchining psixologik xususiyatlari, patologiyalari (masalan, psixopatiya, narsisizm, antisotsial shaxsiyat buzilishi) va retsidiv xavfini aniqlashga yordam beradi. Biroq, bu testlarni qo'llashda ularning madaniy mosligi, ilmiy asoslilikini (validlik va ishonchlilik) hisobga olish va malakali psixolog tomonidan interpretatsiya qilinishi muhimdir. "Jinoyatchi Shaxsini Psixologik Tahlil Qilish" kabi hujjatlar ushbu yo'nalishdagi nazariy va amaliy yondashuvlarni o'rganish uchun asos bo'lishi mumkin.

Guvohlar va jabrlanuvchilarning ko'rsatmalarining ishonchliligi sud psixologiyasining markaziy masalalaridan biridir. Ushbu sohadagi tadqiqotlar inson xotirasining murakkabligini, uning buzilish mexanizmlarini va ko'rsatmalarga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganishga qaratilgan.

Ekspperimental tadqiqotlar: Bu tadqiqotlar xotira buzilishlari, suggestivlik, noto'g'ri xotiralar shakllanishi (misinformation effect) va xotira manipulatsiyasi kabi hodisalarni laboratoriya sharoitida modellashtirishga qaratilgan. Masalan, ishtirokchilarga sun'iy jinoyat videolari ko'rsatilib, so'ngra ularga turli so'roq qilish usullari (masalan, yetakchi savollar, noto'g'ri

ma'lumotlar berish) qo'llaniladi va ularning ko'rsatmalarining aniqligi baholanadi. Bu usul sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga imkon beradi, ammo uning real hayotiy vaziyatlarga umumlashtirilishi (ecological validity) cheklangan bo'lishi mumkin, chunki laboratoriya sharoitlari real travmatik vaziyatlarning emotsional va kognitiv murakkabligini to'liq aks ettira olmaydi.

Kognitiv intervyu: Bu so'roq qilish texnikasi guvohlarning xotirasini maksimal darajada faollashtirish va aniq ma'lumot olishga qaratilgan. U xotirani tiklashning psixologik tamoyillariga asoslanadi, masalan, voqeani turli nuqtai nazardan eslash (change perspective), kontekstni o'zgartirish (change order), barcha tafsilotlarni eslashga undash (report everything) va voqea joyini ruhiy jihatdan qayta tiklash (mental reinstatement of context). Kognitiv intervyu bolalar guvohlaridan ma'lumot olishda ham samarali hisoblanadi, chunki u suggestiv savollardan qochadi va bolaning o'z so'zlari bilan hikoya qilishiga imkon beradi, shu bilan birga bolaning kognitiv rivojlanish darajasini hisobga oladi.

Sohaviy tadqiqotlar (Field studies): Haqiqiy jinoyat ishlari bo'yicha guvohlar va jabrlanuvchilarning ko'rsatmalarini tahlil qilish. Bu tadqiqotlar real hayotiy vaziyatlarda xotira va ko'rsatmalarning ishonchliligiga ta'sir qiluvchi omillarni (masalan, stress, travma, vaqt o'tishi, tergovchining xatti-harakatlari) o'rganishga yordam beradi. Biroq, bu usulda o'zgaruvchilarni nazorat qilish qiyin bo'ladi va etik cheklollar mavjud.

Neyropsixologik baholash: Travmatik tajribalar (masalan, jinsiy zo'ravonlik, og'ir jinoyatlar) jabrlanuvchilarning xotira jarayonlariga qanday ta'sir qilishini o'rganishda neyropsixologik usullar qo'llaniladi. Miya faoliyatini o'rganish (funksional magnit-rezonans tomografiya – fMRI, elektroensefalografiya – EEG) va kognitiv testlar yordamida travmadan keyingi stress buzilishi (TKSSB) kabi holatlarning xotira buzilishlariga (masalan, fragmentatsiya, giperamneziya, dissotsiativ amneziya) olib kelishi mumkin bo'lgan mexanizmlari aniqlanadi. Bu usullar jabrlanuvchining ko'rsatmalarini baholashda psixologik ekspertizaning ahamiyatini oshiradi.

Psixologik ekspertiza: Sud-psixologik ekspertiza doirasida guvoh yoki jabrlanuvchining ko'rsatmalarining ishonchliligi, uning ruhiy holati, xotira xususiyatlari, suggestivlikka moyilligi va voqea haqidagi tasavvurlari baholanadi. Ekspertlar psixologik testlar, klinik intervyular, hujjatlarni tahlil qilish va xulq-atvorni kuzatish orqali ilmiy asoslangan xulosa beradilar. Bolalar guvohlarining ko'rsatmalarini baholashda esa bolaning yoshiga va rivojlanish darajasiga mos keladigan maxsus metodikalar (masalan, NICHD protokoli) qo'llaniladi.

So'roq qilish texnikalari va yolg'onni aniqlash sud psixologiyasining yana bir muhim amaliy yo'nalishidir. Bu sohadagi tadqiqotlar samarali so'roq

strategiyalarini ishlab chiqish va yolg'onni aniqlashning ilmiy asoslangan usullarini topishga qaratilgan.

Eksperimental tadqiqotlar: Turli so'roq qilish texnikalarining (masalan, rapport o'rnatish, ma'lumot to'plash, kognitiv yuklamani oshirish, dalillarni strategik qo'llash) gumonlanuvchidan olingan ma'lumotlarning sifati va miqdoriga ta'sirini o'rganish. Bu tadqiqotlar noto'g'ri iqrornomalarning oldini olishga qaratilgan PEACE modeli (Planning and Preparation, Engage and Explain, Account, Closure, Evaluate) kabi yondashuvlarning samaradorligini baholaydi. Eksperimental sharoitlarda ishtirokchilarga yolg'on gapirish yoki haqiqatni aytish vazifasi berilib, ularning xatti-harakatlari va fiziologik reaksiyalari o'rganiladi.

Kuzatuv tadqiqotlari: Haqiqiy so'roq jarayonlarini videoyozuvlar orqali tahlil qilish (etik ruxsat olingan holda). Bu usul tergovchilarning xatti-harakatlari, savol berish usullari, bosim o'tkazish darajasi va gumonlanuvchining javoblarining dinamikasini o'rganishga imkon beradi. Noto'g'ri iqrornomalarga olib kelishi mumkin bo'lgan omillar (masalan, uzoq muddatli so'roq, charchoq, suggestiv savollar) aniqlanadi.

Fiziologik o'lchovlar: Yolg'onni aniqlashda poligraf (yolg'on detektori) kabi fiziologik o'lchovlar (yurak urishi, terlash, nafas olish, qon bosimi) qo'llaniladi. Biroq, bu usulning ilmiy asosliligi va sud jarayonlarida dalil sifatida qabul qilinishi bo'yicha munozaralar davom etmoqda, chunki fiziologik reaksiyalar yolg'on bilan emas, balki stress yoki xavotir bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Zamonaviy tadqiqotlar yolg'onni aniqlashda miya faoliyatini o'rganish (fMRI, EEG) kabi neyrofiziologik usullarni ham o'rganmoqda, ammo ular hali amaliyotda keng qo'llanilmaydi va ularning etik hamda huquqiy jihatlari bo'yicha jiddiy savollar mavjud.

Verbal va nonverbal xatti-harakatlarni tahlil qilish: Yolg'onni aniqlashda shaxsning verbal (nutq tezligi, pauzalar, so'z tanlash, hikoyaning izchilligi, tafsilotlar miqdori) va nonverbal (yuz ifodalari, tana tili, ko'z harakatlari, ovoz ohangi) belgilarini tahlil qilish metodologiyalari qo'llaniladi. Biroq, empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu belgilar yolg'onni aniqlashda haddan tashqari ishonchli emas va ularni noto'g'ri talqin qilish xavfi yuqori. Odamlar ko'pincha yolg'onni aniqlashda o'zlariga haddan tashqari ishonch bildirsada, ularning aniqlik darajasi tasodifiy taxmin darajasidan unchalik yuqori emas.

Kognitiv yondashuvlar: Yolg'onni aniqlashda kognitiv yuklamani oshirish, kutilmagan savollar berish, ma'lumotni qayta ishlashdagi farqlarni aniqlash yoki "strategik intervyu" (Strategic Use of Evidence – SUE) kabi kognitiv usullar samaraliroq bo'lishi mumkin. Yolg'on gapirayotgan shaxs haqiqatni gapirayotgan shaxsga nisbatan ko'proq kognitiv resurslarni sarflaydi, chunki u yolg'onni yaratishi, uni eslab qolishi va haqiqat bilan mos kelmasligini nazorat

qilishi kerak. Bu esa uning xatti-harakatlarida, masalan, tafsilotlar miqdorida, hikoyaning izchilligida yoki kognitiv yuklama ostida bergan javoblarida o'z aksini topishi mumkin.

Sud-psixologik ekspertiza jinoyat ishlarini hal qilishda psixologik bilimlarni amaliyotga tatbiq etishning eng muhim shaklidir. Ekspertiza metodologiyasi bir qator bosqichlar va usullarni o'z ichiga oladi, ularning har biri ilmiy asoslanganlik va etik qat'iylik tamoyillariga rioya qilishni talab qiladi:

Hujjatlarni o'rganish va ekspertiza savollarini aniqlash: Ekspertiza o'tkazishdan oldin, ekspertga taqdim etilgan barcha huquqiy hujjatlar (jinoyat ishi materiallari, tergov bayonnomalari, tibbiy xulosalar, guvohlik ko'rsatmalari, sud-psixiatrik ekspertiza xulosalari) sinchkovlik bilan o'rganiladi. Bu ekspertiza savollarini aniqlash, baholash strategiyasini ishlab chiqish va ishning kontekstini tushunish uchun asos bo'ladi. Ekspertiza savollari huquqiy jihatdan aniq va psixologik jihatdan javob berilishi mumkin bo'lishi kerak.

Klinik intervyu: Ekspertiza obyekti (gumonlanuvchi, ayblanuvchi, jabrlanuvchi, guvoh) bilan chuqur klinik intervyu o'tkaziladi. Bu intervyu shaxsning ruhiy holati, shaxsiyat xususiyatlari, hayotiy tarixi, rivojlanish bosqichlari, jinoyatga oid voqealar haqidagi tasavvurlari, motivatsiyalari, emotsional holati va boshqa psixologik jihatlarni aniqlashga qaratilgan. Intervyu tuzilgan (strukturalangan), yarim tuzilgan (yarim strukturalangan) yoki erkin shaklda bo'lishi mumkin, bu ekspertiza savollariga va shaxsning holatiga bog'liq. Intervyu davomida rapport o'rnatish, ishonch muhitini yaratish va shaxsning o'zini erkin ifoda etishiga imkon berish muhimdir.

Psixologik testlar va baholash vositalari: Ekspertiza savollariga javob berish uchun standartlashtirilgan, ilmiy asoslangan psixologik testlar va baholash vositalari qo'llaniladi. Bularga shaxsiyat testlari (masalan, MMPI-2, Rorschach testi, TAT), aql darajasini aniqlovchi testlar (masalan, Wechsler shkalalari), neyropsixologik testlar (masalan, xotira, diqqat, ijro etuvchi funksiyalarni baholash uchun), psixopatologiya shkalalari (masalan, PCL-R psixopatiya shkalasi, BDI-II depressiya shkalasi), xavfni baholash shkalalari (masalan, HCR-20, Static-99) va boshqalar kiradi. Bu testlar ilmiy asoslangan bo'lishi, ularning validligi va ishonchliligi tasdiqlangan bo'lishi, shuningdek, ekspertiza obyekti madaniy kontekstiga mos kelishi kerak. Test natijalarini interpretatsiya qilishda psixologning malakasi va tajribasi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulq-atvorni kuzatish: Ekspertiza jarayonida shaxsning verbal va noverbal xulq-atvori kuzatiladi va tahlil qilinadi. Bu shaxsning ruhiy holati, emotsional reaksiyalari, muloqot usullari, stressga chidamliligi va boshqa psixologik xususiyatlari haqida qo'shimcha ma'lumot beradi. Kuzatuvlar

tizimli ravishda qayd etiladi va keyinchalik tahlil qilinadi.

Qiyosiy tahlil va sintez: Olingan barcha ma'lumotlar (intervyu, test natijalari, hujjatlar, kuzatuvlar) umumiy psixologik me'yorlar, klinik diagnostika mezonlari (masalan, DSM-5, ICD-11), ilmiy adabiyotlardagi ma'lumotlar va shaxsning hayotiy konteksti bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Bu ekspert xulosalarining ilmiy asosliligini va kompleksligini ta'minlaydi. "Sud Muhokamasining Psixologik Asoslari" [2] kabi manbalar sud jarayonlarining psixologik dinamikasini tushinishda ekspert xulosalarining qanday rol o'ynashini ko'rsatishi mumkin, garchi bu manba faqat metadata bo'lsa-da, u mavzuning ahamiyatini ko'rsatadi.

Xulosa tayyorlash: Barcha yig'ilgan ma'lumotlar va tahlillar asosida ekspertiza xulosasi tayyorlanadi. Xulosa aniq, tushunarli, ilmiy asoslangan va ekspertiza savollariga bevosita javob berishi kerak. Xulosa huquqiy tilga mos ravishda bayon etilishi va sudya yoki tergovchi uchun tushunarli bo'lishi lozim. Ekspert xulosalari sud qarorlariga bevosita ta'sir qilishi mumkinligi sababli, ekspertning xolisligi, yuqori kasbiy malakasi va etik tamoyillarga rioya qilishi muhim ahamiyatga ega. Xulosa, shuningdek, ekspertning metodologiyasi, foydalanilgan vositalar va xulosalarning cheklovlarini ham o'z ichiga olishi kerak.

Sud psixologik tadqiqotlarida ma'lumotlarni tahlil qilish uchun sifatli (kvalitativ) va miqdoriy (kvantitativ) usullar keng qo'llaniladi, ko'pincha ular birgalikda, aralash usullar shaklida ishlatiladi.

Miqdoriy usullar: Bu usullar statistik tahlilga asoslanadi va katta hajmdagi raqamli ma'lumotlarni qayta ishlashga qaratilgan. Ular orasida tavsifiy statistika (o'rtacha qiymat, median, moda, standart og'ish, dispersiya, chastota taqsimoti), inferensial statistika (t-test, ANOVA, MANOVA, chi-kvadrat testi, korrelyatsion tahlil, regressiya tahlili, faktor tahlili, klaster tahlili) mavjud. Miqdoriy usullar katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlash, gipotezalarni tekshirish, populyatsiyaga umumlashtirilgan xulosalar chiqarish va bashorat modellarini yaratish imkonini beradi. Masalan, jinoyatchi profillarini yaratishda statistik modellashtirish, diskriminant tahlil va mashinani o'rganish algoritmlari [4] qo'llaniladi, bu esa jinoyatchilik xususiyatlari va demografik ma'lumotlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashga yordam beradi.

Sifatli usullar: Bu usullar chuqur tahlilga va ma'lumotlarning mazmunini, kontekstini va subyektiv ma'nosini tushunishga qaratilgan. Ular orasida kontent tahlili (matnli ma'lumotlardagi mavzular va naqshlarni aniqlash), tematik tahlil (ma'lumotlardagi asosiy mavzularni aniqlash va ularni tushuntirish), diskurs tahlili (nutqning ijtimoiy va psixologik funksiyalarini o'rganish), narrativ tahlil (shaxslarning hikoyalarini o'rganish) va holat tahlili

(case study) mavjud. Sifatli usullar jinoyatchilarning motivatsiyalarini, guvohlarning subyektiv tajribalarini, so'roq jarayonlarining dinamikasini va ekspert xulosalarining mazmunini chuqur o'rganishda samarali hisoblanadi. Ular, ayniqsa, murakkab psixologik hodisalarni tushunish, yangi nazariyalarni shakllantirish va miqdoriy tadqiqotlar uchun gipotezalar yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Aralash usullar (Mixed methods): So'nggi yillarda sud psixologiyasida sifatli va miqdoriy usullarni birlashtirgan aralash metodologiyalar tobora ommalashmoqda. Bu yondashuv tadqiqot savollariga yanada keng qamrovli va chuqur javoblar olish imkonini beradi, chunki u ikkala usulning afzalliklaridan foydalanadi va ularning cheklovlarini qoplashga yordam beradi. Masalan, avval sifatli tadqiqot orqali muayyan hodisaning chuqur tushunchasi shakllantiriladi (masalan, jinoyatchining motivatsiyalari haqida intervyular orqali), so'ngra miqdoriy tadqiqot orqali bu tushunchalar katta populyatsiyada tekshiriladi (masalan, so'rovnomalar orqali motivatsiyalarning tarqalishi).

Sud psixologik tadqiqotlar va amaliyotda etik tamoyillarga rioya qilish juda muhimdir, chunki bu soha inson huquqlari, shaxsiy erkinliklar va adolat tamoyillari bilan bevosita bog'liq. Tadqiqotchilar va ekspertlar quyidagi asosiy etik qoidalarga amal qilishlari shart:

Xabardor qilingan rozilik (Informed Consent): Tadqiqot ishtirokchilari yoki ekspertiza obyektlari tadqiqot yoki ekspertiza maqsadi, tartibi, mumkin bo'lgan xavflari va foydalari, shuningdek, ularning huquqlari (masalan, istalgan vaqtda ishtirok etishdan voz kechish huquqi) haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishlari va o'z ixtiyorlari bilan ishtirok etishga rozilik berishlari kerak. Voyaga yetmaganlar yoki ruhiy holati buzilgan shaxslar bilan ishlashda maxsus etik protokollar qo'llaniladi.

Maxfiylik va anonimlik (Confidentiality and Anonymity): Ishtiroqchilarning shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlanishi va ularning anonimligi ta'minlanishi lozim. Ma'lumotlarni saqlash, qayta ishlash va nashr etishda shaxsiy identifikatsiya qilinadigan ma'lumotlarning himoyasi kafolatlanishi kerak.

Xolislik va obyektivlik (Objectivity and Impartiality): Ekspertlar va tadqiqotchilar o'z xulosalarida xolis va obyektiv bo'lishlari, shaxsiy qarashlar, oldindan shakllangan fikrlar yoki tashqi bosim ostida noto'g'ri xulosalar bermasliklari kerak. Ekspert xulosalari faqat ilmiy dalillarga asoslanishi lozim.

Zarar yetkazmaslik (Do No Harm): Tadqiqotlar va ekspertiza jarayonlari ishtirokchilarga jismoniy, psixologik yoki ijtimoiy zarar yetkazmasligi kerak. Agar zarar yetkazish xavfi mavjud bo'lsa, u minimallashtirilishi va zarur hollarda psixologik yordam ko'rsatilishi lozim.

Malaka va kompetentlik (Competence): Sud psixologlari o'z sohalarida

tegishli malaka, bilim va tajribaga ega bo'lishlari, faqat o'z kompetentlik doirasida faoliyat yuritishlari lozim. Ular o'z bilimlarini doimiy ravishda yangilab borishlari va kasbiy rivojlanishga intilishlari kerak.

Metodologik cheklovlar: Sud psixologiyasi metodologiyasi bir qator cheklovlarga ega bo'lib, ularni tan olish va hisobga olish tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi. Masalan, eksperimental tadqiqotlar real hayotiy vaziyatlarni to'liq aks ettira olmaydi (past ekologik validlik), chunki laboratoriya sharoitlari real jinoyat yoki sud jarayonlarining murakkab emotsional va kognitiv bosimini simulyatsiya qila olmaydi. Sohaviy tadqiqotlarda esa o'zgaruvchilarni nazorat qilish qiyin bo'ladi, bu esa sabab-oqibat aloqalarini aniqlashni murakkablashtiradi. Kriminalistik profillash usullarining ilmiy asosliliigi va aniqligi bo'yicha munozaralar davom etmoqda, chunki ular ko'pincha subyektiv interpretatsiyalarga tayanadi va har doim ham empirik jihatdan tasdiqlanmaydi. Yolg'onni aniqlash usullari ham hali mukammal emas va ularning aniqlik darajasi ko'pincha kutilganidan past bo'ladi. Shuningdek, madaniy farqlar va til to'siqlari ham tadqiqotlar va ekspertiza o'tkazishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin, chunki psixologik vositalar va tushunchalar turli madaniyatlarda har xil talqin qilinishi mumkin.

Sud psixologiyasi metodologiyasini takomillashtirish bo'yicha kelajakdagi yo'nalishlar fan va texnologiyaning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Interdistsiplinar yondashuvlarni kuchaytirish: Neyrofanlar (neyroimaging, genetik tadqiqotlar), kompyuter fanlari (sun'iy intellekt, mashinani o'rganish, katta ma'lumotlar tahlili), sotsiologiya va kriminologiya bilan hamkorlikni chuqurlashtirish. Bu, masalan, miya faoliyatini o'rganish orqali jinoyatchilikning neyrobiologik asoslarini tushunishga, genetik omillarning xulq-atvorga ta'sirini aniqlashga yoki katta ma'lumotlar bazalari yordamida jinoyatchilik tendensiyalarini bashorat qilishga yordam beradi. Shuningdek, huquqiy tizimning o'zi ham psixologik bilimlarni o'ziga singdirishi kerak, bu esa huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining psixologik tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi [1].

Texnologik innovatsiyalarni integratsiya qilish: Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalarini guvohlik ko'rsatmalarini olishda (masalan, jinoyat joyini qayta tiklash orqali xotirani faollashtirish) yoki jinoyat joyini qayta tiklashda qo'llash. Sun'iy intellekt va mashinani o'rganish algoritmlarini profillash, yolg'onni aniqlash (masalan, verbal va noverbal belgilarning murakkab naqshlarini tahlil qilish), xavfni baholash va sud qarorlarini qabul qilish jarayonlarida yordamchi vosita sifatida qo'llash. Biroq, bu texnologiyalarni qo'llashda ularning etik, huquqiy va ijtimoiy jihatlarini sinchkovlik bilan o'rganish lozim, chunki ularning noto'g'ri yoki noo'rin

qo'llanilishi yangi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Madaniy jihatdan sezgir metodologiyalarni ishlab chiqish: Globalizatsiya sharoitida sud psixologiyasi turli madaniy kontekstlarda psixologik testlar va baholash vositalarining mosligini ta'minlash, madaniy farqlarni hisobga olgan holda so'roq qilish va ekspertiza usullarini moslashtirish zaruriyatini tug'diradi. Bu, ayniqsa, ko'p millatli jamiyatlarda va transmilliy jinoyatlarni tergov qilishda muhimdir.

Uzoq muddatli (longitudinal) tadqiqotlar: Jinoyatchilik xatti-harakatlarining rivojlanish dinamikasini, retsidiv omillarini, reabilitatsiya dasturlarining samaradorligini va huquqiy tizimning shaxslarga uzoq muddatli ta'sirini uzoq muddatli tadqiqotlar orqali o'rganish. Bunday tadqiqotlar jinoyatchilikning oldini olish va jamiyatga qayta integratsiya qilish bo'yicha samaraliroq strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Metodologik standartlashtirish va validatsiya: Sud psixologik amaliyotda qo'llaniladigan barcha usullar va vositalarning ilmiy asosliligini, ishonchligini va validligini ta'minlash uchun doimiy ravishda standartlashtirish va validatsiya tadqiqotlarini o'tkazish. Bu, ayniqsa, sud-psixologik ekspertiza xulosalarining sud jarayonlarida dalil sifatida qabul qilinishi va ularning huquqiy ahamiyati uchun muhimdir. Ekspert xulosalarining sifati va ilmiy asosliligini oshirish sud tizimida adolatni ta'minlashning asosiy shartlaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, sud psixologiyasi o'zining murakkab va mas'uliyatli vazifalarini bajarish uchun keng qamrovli va doimiy rivojlanib boruvchi metodologik bazaga tayanadi. Bu metodologiya empirik dalillarga asoslanganlik, ilmiy qat'iylik va etik tamoyillarga rioya qilishni talab qiladi. Kelajakda texnologik innovatsiyalar va interdistsiplinar yondashuvlarni integratsiya qilish orqali sud psixologiyasi jinoyatlarni ochish va adolatni ta'minlashdagi o'z o'rnini yanada mustahkamlashi mumkin. Bu esa huquqiy tizimning samaradorligini oshirishga va jamiyatda qonun ustuvorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa

Ushbu maqolada sud psixologiyasining jinoyatlarni ochishdagi o'rni keng qamrovda tahlil qilindi hamda uning tergov va sud jarayonlaridagi amaliy ahamiyati ilmiy jihatdan yoritib berildi. Tadqiqot davomida sud psixologiyasi nafaqat jinoyatchi shaxsini o'rganishda, balki guvohlar va jabrlanuvchilarning ko'rsatmalarini baholash, yolg'onni aniqlash, so'roq jarayonlarini samarali tashkil etish hamda sud-psixologik ekspertiza o'tkazishda muhim vosita ekanligi aniqlandi.

Maqolada kriminalistik profillash, kognitiv intervyu, psixometrik baholash, neyropsixologik tahlil va zamonaviy so'roq metodlari jinoyatlarni tez va aniq ochishda yuqori samaradorlikka ega ekanligi ko'rsatildi. Ayniqsa, jinoyatchining psixologik portretini yaratish tergovchilar uchun gumonlanuvchilar doirasini toraytirishda muhim yordam berishi ta'kidlandi. Shu bilan birga, guvohlarning xotira xususiyatlari va stress holati ularning ko'rsatmalariga bevosita ta'sir qilishi ilmiy asosda tushuntirildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sud psixologiyasi huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Chunki zamonaviy jinoyatchilik shakllari murakkablashib borayotgan bir davrda oddiy tergov usullari har doim ham yetarli natija bermaydi. Shu sababli psixologik yondashuvlar, xususan, inson xatti-harakatlarini chuqur tahlil qilish, emotsional holatlarni baholash va motivlarni aniqlash tergov samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, sud psixologiyasining rivojlanishi jamiyatda adolat va qonun ustuvorligini ta'minlashda ham muhim omil hisoblanadi. Psixologik ekspertiza orqali aybsiz shaxslarning noto'g'ri jazolanishining oldi olinadi, jabrlanuvchilarning ruhiy holati inobatga olinadi va sud qarorlarining haqqoniyligi oshadi. Ayniqsa, voyaga yetmaganlar bilan bog'liq jinoyatlarda psixologik yondashuvlarning ahamiyati yanada kuchli ekanligi kuzatiladi.

Kelajakda sud psixologiyasini rivojlantirish uchun bir qator muhim yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim. Jumladan, sun'iy intellekt texnologiyalari, neyrofanlar, virtual reallik tizimlari va katta ma'lumotlar tahlilini sud amaliyotiga integratsiya qilish zarur. Bu esa jinoyatchilikni oldindan prognoz qilish, xavf omillarini aniqlash va tergov samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, O'zbekistonda sud psixologiyasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, malakali sud psixologlarini tayyorlash va huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining psixologik savodxonligini oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Chunki inson psixologiyasini chuqur tushunmasdan turib, murakkab jinoyatlarni to'liq va haqqoniy ochish qiyin hisoblanadi.

Umuman olganda, sud psixologiyasi zamonaviy huquqiy tizimning eng muhim

tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, uning nazariy va amaliy imkoniyatlaridan samarali foydalanish jinoyatchilikka qarshi kurashishda, fuqarolar huquqlarini himoya qilishda hamda jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mamatqulov, B. B., & G'aniyeva, D. A. (2021). Tergov faoliyatida psixologik bilimlarning ahamiyati. Fan va jamiyat, (2), 116-119. – <https://elib.buxdu.uz/index.php?mod=download&id=10222>
2. Safarov, N. S., & Rustambayev, M. X. (2022). Jinoyat ishlarini tergov qilishda psixologik bilimlarni qo'llashning ahamiyati. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Axborotnomasi, (2), 123-127. – <https://journal.academy.uz/index.php/axborotnoma/article/view/100>
3. To'laganov, A. A. (2023). Tergov harakatlarini amalga oshirishda psixologik xususiyatlarning ahamiyati. Huquq va burch, (1), 87-90. – <https://huquqburch.uz/index.php/journal/article/view/12>
4. Rustambayev, M. X. (2021). Huquq psixologiyasi. Toshkent: Adolat.
5. G'aniyeva, D. A. (2022). Sud-psixologik ekspertizaning jinoyat ishlarini tergov qilishdagi o'rni. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Axborotnomasi, (3), 110-114. – <https://journal.academy.uz/index.php/axborotnoma/article/view/123>
6. Xolmatov, A. N. (2023). Jinoyatchi shaxsini o'rganishning psixologik jihatlari. Toshkent Davlat Yuridik Universiteti Axborotnomasi, (2), 156-160. – <https://journal.tsul.uz/index.php/law/article/view/105>
7. Abdullayev, A. A. (2021). Jinoyatchilikning psixologik jihatlari va uning oldini olishda psixologik yondashuvlar. Jamiyat va boshqaruv, (4), 78-82. – https://uzjournals.uz/jmb/vol_2021_4/article_10.html
8. Ergashev, A. A. (2022). Tergov faoliyatini psixologik ta'minlashning dolzarb masalalari. Huquqiy tadqiqotlar jurnali, (1), 105-109. – https://uzjournals.uz/htj/vol_2022_1/article_10.html
9. Sobirov, B. B. (2023). Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilishning psixologik xususiyatlari. O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Axborotnomasi, 130-134. – <https://journal.academy.uz/index.php/axborotnoma/article/view/145>
10. Xudoyberdiyev, B. T. (2023). Sud psixologiyasining zamonaviy muammolari va ularni hal etish yo'llari. Fan va ta'lim, (3), 112-116. – https://uzjournals.uz/fnt/vol_2023_3/article_13.html